

๒๓. ความยึดมั่นแห่งความเห็นที่ผิด

Clinging to the Ego-Belief as False Views

By Nithee Siripat – Siripat.com and Academiae Network. 2015

ความสำคัญของบทความ

ในกระบวนการคิดของมนุษย์นั้น มักเป็นการแสวงหาความรู้ถึงสภาวะที่มีตัวตน โดยหาสิ่งที่เป็นสภาวะที่พึ่ง แต่กลับเป็นความยึดมั่นในความเห็นที่ผิด คือ “วิปลาสนิมิต-ตัณหาปณิธิ-อิตถาภินิเวส” นั่นคือ ความไม่เข้าใจใน “สามัญลักษณ์แห่งไตรลักษณ์” คือ “อนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา” อันเป็นลักษณะเฉพาะของ “สังขตธรรม” ทั้งหมด คือ สภาวะที่ปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัยทั้งหลายที่มารวมกันเป็น “ธรรม-สภาวะธรรม-ปรากฏการณ์-เหตุการณ์-ความคิด” ฉะนั้น กระบวนการคิดที่มองโลกหรือธรรมชาติจึงผิดเพี้ยนไปจากความจริงโดยหลอกตนเอง เกิดอกุศลจิต ที่เรียกว่า “สัมโมหาภินิเวส” คือ ความยึดมั่นด้วยความหลงใหลหรือการพอกพูดด้วย “กิลสรวาคะ” หรือความคล้อยตามในคำนิยมไปตามกระแสโลก ที่เรียกว่า “โลกธรรม ๘ แห่งสังสารทุกข์” [ภวจักร] เมื่อพิจารณาธรรมทั้งหลายอย่างละเอียดถี่ถ้วน ย่อมเกิดความเข้าใจที่ถูกต้องถึง (๑) “ทุกขอริยสังัจ” คือ “อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์” เห็นสภาพความทุกข์ได้เป็นอย่างดี (๒) “ทุกขสมุทัยอริยสังัจ” คือ เห็นสาเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวงที่เกิดขึ้นจาก “ตัณหา ๓” [กามตัณหา-ภวตัณหา-วิภวตัณหา] อันมีรากเหง้าแห่งอกุศลมาจาก “อกุศลมูล ๓” [โลภะ-โทสะ-โมหะ] และ “อกุศลวิตก ๓” [กามวิตก-พยาบาทวิตก-วิหิงสาวิตก] ที่ทำให้เกิด “อวิชชา” คือ ความไม่รู้จริง ที่ทำให้เกิด “ตัณหา ๓-อุปาทาน ๔” (๓) “ทุกขนิโรธอริยสังัจ” คือ เห็นแจ้งในสภาวะที่ปราศจากกิเลสทั้งหลายและทุกข์ทั้งปวง และ (๔) “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังัจ” คือ เห็นแนวทางในการกำจัดกิเลสทั้งหลายและทุกข์ทั้งปวง คือ “มรรค ๘-มัคคญาณ” และ “อริยมรรคมีองค์ ๘” ฉะนั้น การเห็นหรือการกำหนดรู้ใน “อริยสังัจธรรม” ทั้ง ๔ ประการ ดังกล่าวนี้ คือ การเจริญภาวนาที่ประกอบด้วย (๑) “สมถภาวนา-ฌาน ๔” คือ รูปฌานสมาธิที่เป็นฝ่ายเจริญจิตตภาวนา กับ (๒) “วิปัสสนาภาวนา-โสตถยญาณ-ญาณ ๑๖” คือ ญาณในวิปัสสนาทั้งหลายที่เป็นฝ่ายเจริญปัญญาวิปัสสนา ซึ่งกระบวนการคิดทั้ง ๒ ประการนี้ ทำให้จิตบริสุทธิ์ [เจโตวิมุตติ] และปัญญาบริสุทธิ์ [ปัญญาวิมุตติ] ปราศจากกิเลสทั้งหลาย ฉะนั้น “ความยึดมั่นแห่งอุปาทานหรืออภินิเวส” จึงเป็นการเริ่มต้นกระบวนการคิดแห่งกระบวนการที่พิจารณาความจริงในโลกหรือธรรมชาติที่ถือผิดเป็นใหญ่ เปิดโอกาสให้กิเลสหรืออุปกิเลสทั้งหลายสามารถเข้าครอบงำความคิดหรือจิตใจได้ง่าย ปิดกั้นปัญญาให้มองโลกอย่างผิดเพี้ยนไปจากความเป็นจริงแห่ง “กำหนดธรรมดา” หรือผิดเพี้ยนไปจาก “กฎธรรมชาติ” ไม่สามารถเข้าถึง “สภาวะความจริงแห่งสัมมาทิฏฐิ” คือ “ปัญญาเห็นธรรม” จนก้าวล่วงถึง “ปัญญาตรัสรู้” ทำให้หมดโอกาสบรรลุถึง “โลกุตตรธรรม ๘” นั่นคือ “มรรค ๘-ผล ๔-นิพพาน ๑” ดังพระอริยเจ้าพึงกระทำด้วยปฏิปทาอันยิ่งในพระธรรมวินัยนี้.

บทความที่ ๒๓ ประจำปี ๒๕๕๘ – ความยึดมั่นแห่งความเห็นถือผิด

ในบรรดาเหล่า ความเชื่อ ความคิดเห็น ทศนคติ ธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรมทั้งหลายที่เป็นเรื่องค่านิยมในสังคม ถือเป็นธรรมเนียมเครื่องขัดเกลาให้สมาชิกในสังคมนึกคิดประพฤติตาม ซึ่งประกอบด้วยเจตนาที่ไม่เป็นไปตาม “กฎธรรมชาติ-คลองธรรม” ที่เห็นสภาวะธรรมในสรรพสิ่งทั้งหลายตามสภาพที่เป็นจริง ส่วนในการปฏิบัติธรรมนั้น เป็นกระบวนการขัดเกลาทางความคิด ความเห็น ทศนคติ ให้เกิดค่านิยมที่ถูกต้องในการพิจารณา “**ธรรม-สภาวะธรรม-ปรากฏการณ์-เหตุการณ์-ความนึกคิด**” [วิปัสสนาธรรม] ให้เป็นไปตามความเป็นจริง ที่ปราศจากการแสดงเจตนาของมนุษย์ [ปรมาตตสัจจะ คือ ให้เป็น “**ตัวเลขธรรม**” ธรรมเนียมเครื่องขัดเกลาพิเศษ] อันเป็นเหตุปัจจัยเชิงสหสัมพันธ์ที่เข้าไปปรุงแต่งความนึกคิด “**มโนวิญญูณ**” ให้เกิดตามกระแสวิถีแห่งโลกธรรม ที่เรียกว่า “**วิถิจิต**” ที่มีกเป็นฝ่ายความเห็นถือผิดแห่ง “**มิจฉาทิฏฐิ**” คือ จิตอันถูก “**อุปกิเลส**” [ปริยฐานกิเลส] ทั้งหลายเข้ากลุ่มรุมจิดให้พุ่งชานไปการกระแสวิถีแห่งสังคมโลก จนถึงขั้น “**วิปลาส**” ความเห็นที่ผิดเพี้ยน หรือ “**อคติ**” ความลำเอียงไม่ยุติธรรมหรือเที่ยงตรง ในความคิดเห็นหรือความนึกคิดในใจที่ถือผิด ที่เรียกว่า “**อตตภาณินเวส-อตตวาทุปาทาน**” หมายถึง ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตนคือ ความถือหรือสำคัญหมายอยู่ในภายในว่า มีตัวตน ที่จะได้ จะเป็น จะมี จะสูญสลาย ถูกบีบคั้นทำลาย หรือเป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่างๆ ได้ ไม่มองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งปวง อันรวมทั้งตัวตนว่าเป็นแต่เพียงสิ่งที่ประสมประกอบกันเข้า เป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งหลายที่มาสัมพันธ์กันล้วนๆ คือ มองไม่เห็นความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยทั้งหลายที่สัมปยุตต์กันตามหลักปฏิจสมุขปาท ซึ่งพฤติกรรมดังกล่าวนั้น ย่อมกลายเป็น “**ความยึดมั่นด้วยความหลงใหล**” ที่เรียกว่า “**สัมโมหาภาณินเวส**” ซึ่งกลายเป็นเรื่องใหญ่ใน “**ความไม่มีสติสัมปชัญญะ**” ตามนัยนิยามต่อไปนี้

“**มีสติ**” [สติ-สติมา]

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย
ความไม่ลืม สติ สตินทริย สติพละ สัมมาสติ

“**มีสัมปชัญญะ**” [ปัญญา-สัมปชาโน]

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิชัย ความเลือกสรร ความวิชัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนประตัก ปัญญา ปัญญินทริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ

คำว่า “อภินิเวสะ” หมายถึง ความยึดมั่น นั่นคือ “คันถะกิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด” ดังผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:–

ความพอใจ ความกำหนด ความเพติดเพลิน ความอยาก ความเข้าไปยึดมั่น ความเข้าไปยึดถือใน “รูปอันเป็นที่มานอนเนื่องแห่งอภินิเวสะ” อย่างมั่นคงแห่งจิต บุคคลมาเกี่ยวข้องกับอยู่ในความพอใจเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า “สัตว์” คำว่า “สัตว์” เป็นชื่อของผู้เกี่ยวข้อง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า “เป็นผู้ข้องอยู่ในถ้า”

นรชนเป็นผู้ข้องอยู่ในถ้า เป็นผู้อันกิเลสมาก ปิดบังไว้แล้ว นรชนเมื่อตั้งอยู่ ก็ยังลงในที่หลง นรชนเช่นนั้นย่อมอยู่ไกลจากวิเวก ก็เพราะกามทั้งหลายในโลก ไม่เป็นของอันนรชนละได้ โดยง่าย

อย่างไรก็ตาม ให้พิจารณานัยแห่งคำว่า “นรชนเป็นผู้ข้องอยู่ในถ้า” (พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส เล่ม ๕ ภาค ๑ – หน้าที่ 187–91 File 65) ซึ่งเกี่ยวข้องกับ คำว่า “ความยึดมั่น–หลงใหล” ดังนี้

ว่าด้วยนรชนเป็นผู้ข้องอยู่ในถ้า

[๓๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:–

นรชนเป็นผู้ข้องอยู่ในถ้า เป็นผู้อันกิเลสมากปิดบังไว้แล้ว นรชนเมื่อตั้งอยู่ ก็ยังลงในที่หลง นรชนเช่นนั้นย่อมอยู่ไกลจากวิเวก ก็เพราะกามทั้งหลายในโลก ไม่เป็นของอันนรชนละได้ โดยง่าย.

[๓๑] คำว่า นรชนเป็นผู้ข้องอยู่ในถ้า เป็นผู้อันกิเลสมากปิดบังไว้แล้ว มีความว่า คำว่า เป็นผู้ข้อง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ก่อน ก็แต่ว่า ถ้า ควรกล่าวก่อน กาย เรียกว่า ถ้า คำว่า กาย ก็ดี ถ้า ก็ดี ร่างกาย ก็ดี ร่างกายของตน ก็ดี เรือ ก็ดี รถ ก็ดี ชง ก็ดี จอมปลวก ก็ดี รั้ง ก็ดี เมือง ก็ดี กระท่อม ก็ดี ฝี่ ก็ดี [โรคฝึดาษ] หม้อ ก็ดี เหล่านี้เป็นชื่อของ กาย.

คำว่า เป็นผู้ข้องอยู่ในถ้า คือ ข้อง เกี่ยวข้อง ข้องทั่วไป ติดอยู่ พันอยู่ เกี่ยวพันอยู่ในถ้า เหมือนสิ่งของที่ข้อง เกี่ยวข้อง ข้องทั่วไป ติดอยู่ พันอยู่ เกี่ยวพันอยู่ที่ตะปู ซึ่งคอกติดไว้ที่ฝาหรือที่ไม่ขอ ฉะนั้น.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:– ความพอใจ ความกำหนด ความเพติดเพลิน ความอยาก ความเข้าไปยึดมั่น ความเข้าไปยึดถือในรูป อันเป็นที่มานอนเนื่องแห่ง อภินิเวสะ อย่างมั่นคงแห่งจิต บุคคลมาเกี่ยวข้องกับอยู่ในความพอใจเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า สัตว์ คำว่า สัตว์ เป็นชื่อ ของผู้เกี่ยวข้อง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ข้องอยู่ในถ้า.

คำว่า **ผู้อันกิเลสมากปิดบังไว้แล้ว** คือ ผู้อันกิเลสเป็นอันมากปิดบังไว้แล้ว คือ อันความกำหนัด ความขัดเคือง ความหลง ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความลวง ความโอ้อวด ความถือ ความแข็งดี ความถือด้วย ความดูหมิ่น ความเมา ความประมาท ปิดบังไว้แล้ว อันกิเลสทั้งปวง อันทุจริตทั้งปวง อันความกระวนกระวายทั้งปวง อันความร่ำร้อนทั้งปวง อันความเดือดร้อนทั้งปวง อันอภิสังขารคืออกุศลธรรมทั้งปวง บังไว้คลุมไว้ หุ้มห่อไว้ ปิดไว้ ปิดบังไว้ ปกปิดไว้ ปกคลุมไว้ ครอบงำไว้แล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **เป็นผู้ซึ่งอยู่ในถ้ำ เป็นผู้อันกิเลสมากปิดบังไว้แล้ว**.

[๓๒] คำว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่ ก็หยั่งลงในที่หลง** มีความว่า

คำว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่** คือ นรชน เมื่อตั้งอยู่ ก็เป็นผู้กำหนด ย่อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความกำหนด เป็นผู้ขัดเคืองย่อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความขัดเคือง เป็นผู้หลงย่อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความหลง เป็นผู้ผูกพันย่อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความถือมั่น เป็นผู้ยึดถือย่อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความเห็น เป็นผู้ฟุ้งซ่านย่อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความฟุ้งซ่าน เป็นผู้ไม่แน่นอน ย่อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความสงสัย เป็นผู้ถึงความมั่นคงย่อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งกิเลสที่นอนเนื่อง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่** แม้ด้วยประการอย่างนี้.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:- [มนสิการในอายตนะ ๑๒ = อัชฌัตติกายตนะ หรือ อายตนะภายใน ๖-พาหิรายตนะ หรือ อายตนะภายนอก ๖]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (๑) **รูปที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ** ที่นำปรารธนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด มีอยู่ หากว่าภิกษุเพลิดเพลินชมเชย ยึดถือรูปนั้น ตั้งอยู่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (๒) **เสียงที่พึงรู้แจ้งด้วยโสต** ที่นำปรารธนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด มีอยู่ หากว่าภิกษุเพลิดเพลินชมเชย ยึดถือเสียงนั้น ตั้งอยู่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (๓) **กลิ่นที่พึงรู้แจ้งด้วยฆานะ** ที่นำปรารธนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด มีอยู่ หากว่าภิกษุเพลิดเพลินชมเชย ยึดถือกลิ่นนั้น ตั้งอยู่.

(๔) **รสที่พึงรู้แจ้งด้วยชีวา** ที่นำปรารธนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด มีอยู่ หากว่าภิกษุเพลิดเพลินชมเชย ยึดถือรสนั้น ตั้งอยู่.

(๕) **โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งด้วยกาย** ที่นำปรารธนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด มีอยู่ หากว่าภิกษุเพลิดเพลินชมเชยยึดถือโผฏฐัพพะนั้น ตั้งอยู่.

(๖) **ธรรมที่พึงรู้แจ้งด้วยมโน** ที่นำปรารธนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด มีอยู่ หากภิกษุเพลิดเพลินชมเชยยึดถือธรรมนั้น ตั้งอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่** แม้ด้วยประการอย่างนี้.

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:- [มนสิการในขันธุ์ ๕]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (๑) **วิญญานที่เข้าถึงรูป** เมื่อตั้งอยู่ ย่อมมีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง ช่องเสพความเพิลิดเพลิน ตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไปบุลย์. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (๒)

วิญญานที่เข้าถึงเวทนา เมื่อตั้งอยู่ ย่อมมีเวทนา เป็นอารมณ์ มีเวทนา เป็นที่ตั้ง ช่องเสพความเพิลิดเพลิน ตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไปบุลย์ (๓) **วิญญานที่เข้าถึงสัญญา** เมื่อตั้งอยู่ ย่อมมีสัญญาเป็นอารมณ์ มีสัญญาเป็นที่ตั้ง ช่องเสพความเพิลิดเพลิน ตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไปบุลย์ หรือ (๔) **วิญญานที่เข้าถึงสังขาร** เมื่อตั้งอยู่ ย่อมมีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้ง ช่องเสพความเพิลิดเพลิน ตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไปบุลย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่** แม้ด้วยประการอย่างนี้.

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:- [มนสิการในอาหาร ๔]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (๑) ถ้าว่าความกำหนด ความเพิลิดเพลิน ความอยาก มีอยู่ใน “**กวฬิงการาหาร**” วิญญานก็ตั้งอยู่งอกงามในที่นั้น วิญญานตั้งอยู่งอกงามในที่ใด ความหยังลงแห่งนามรูปก็มีอยู่ในที่นั้น ความหยังลงแห่งนามรูปมีในที่ใด ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายก็มีอยู่ในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายมีอยู่ในที่ใด ความเกิดในภพใหญ่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น ความเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด ชาติ ชรา มรณะต่อไปก็มีอยู่ในที่นั้น ชาติ ชรา มรณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ที่นั้นมีความโสภ มีความหม่นหมอง มีความคับแค้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (๒) ถ้าว่าความกำหนด ความเพิลิดเพลิน ความอยากมีอยู่ใน “**ผัสสาหาร**” วิญญานก็ตั้งอยู่งอกงามในที่นั้น วิญญานตั้งอยู่งอกงามในที่ใด ความหยังลงแห่งนามรูปก็มีอยู่ในที่นั้น ความหยังลงแห่งนามรูปมีในที่ใด ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายก็มีอยู่ในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายมีอยู่ในที่ใด ความเกิดในภพใหญ่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น ความเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด ชาติ ชรา มรณะต่อไปก็มีอยู่ในที่นั้น ชาติ ชรามรณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ที่นั้นมีความโสภ มีความหม่นหมอง มีความคับแค้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (๓) ถ้าว่าความกำหนด ความเพิลิดเพลิน ความอยากมีอยู่ใน “**มโณสัญเจตนาหาร**” วิญญานก็ตั้งอยู่งอกงามในที่นั้น วิญญานตั้งอยู่งอกงามในที่ใด ความหยังลงแห่งนามรูปก็มีอยู่ในที่นั้น ความหยังลงแห่งนามรูปมีในที่ใด ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายก็มีอยู่ในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายมีอยู่ในที่ใด ความเกิดในภพใหญ่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น ความเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด ชาติ ชรา มรณะต่อไปก็มีอยู่ในที่นั้น ชาติ ชรามรณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ที่นั้นมีความโสภ มีความหม่นหมอง มีความคับแค้น.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย (๔) ถ้าว่าความกำหนัด ความเพลิดเพลิน ความอยากมีอยู่ใน “**วิญญานาหาร**” วิญญานก็ตั้งอยู่องงามในที่นั้น วิญญานตั้งอยู่องงามในที่ใด ความหยั่งลงแห่งนามรูปก็มีอยู่ในที่นั้น ความหยั่งลงแห่งนามรูปมีอยู่ในที่ใด ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายก็มีอยู่ในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายมีอยู่ในที่ใด ความเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น ความเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด ชาติ ชรา มรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น ชาติ ชรา มรณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ที่นั่นมีความโสภ มี ความหม่นหมอง มีความคับแคบ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่** แม้ด้วยประการอย่างนี้.

คำว่า **หยั่งลงในที่หลง** มีความว่า **กามคุณ ๕** คือ (๑) **รูปที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ** ที่นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด (๒) **สิ่งที่พึงรู้แจ้งด้วยโสต** ที่นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด (๓) **กลิ่นที่พึงรู้แจ้งด้วยฆานะ** ที่นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด (๔) **รสที่พึงรู้แจ้งด้วยชีวา** ที่นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด (๕) **โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งด้วยกาย** ที่นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ นำรัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:— **ที่หลง** เพราะเหตุไร? **กามคุณ ๕** พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า:— **ที่หลง** เพราะเหตุว่า เทวดาและมนุษย์ โดยมากย่อมหลง หลงพร้อม หลงเสมอ **เป็นผู้หลง เป็นผู้หลงพร้อม เป็นผู้หลงเสมอ** ใน **กามคุณ ๕** เป็นผู้อันอวิชาทำให้ตาบอด หูม่อไว้ ปิดไว้ ปิดบังไว้ ปกปิดไว้ ปกคลุมไว้ ครอบงำแล้ว เพราะเหตุนี้ **กามคุณ ๕** พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า:— **ที่หลง** คำว่า **หยั่งลงในที่หลง** คือ หยั่งลง ก้าวลง หมกมุ่น จมลงในที่หลง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่ ก็หยั่งลงในที่หลง**.

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาถึง คำว่า “**ความยึดมั่น**” ไม่ว่าจะ เป็น “**อภินิเวส**” หรือ “**อุปาทิ**” (๑) สภาพที่ถูก **กรรมกิเลส** ถือครอง ๑ สภาพที่ถูก **อุปาทาน** ยึดไว้มั่น ๑ นั่นคือ “**เบญจขันธ์-ขันธ์ ๕**” [นามรูป] (๒) กิเลส เป็นเหตุถือมั่น ๑ ความยึดติดถือมั่น ๑ นั่นคือ “**อุปาทาน ๔**” เพื่อให้เห็นความหมายที่ชัดเจนยิ่งขึ้น คำว่า “**กรรมกิเลส**” นั้น แสดงนัยถึง “**กรรมกิเลส ๔**” [ทวาร ๔] หมายถึง กรรมเครื่องเศร้าหมอง การกระทำที่เป็นเหตุให้เศร้าหมอง ข้อเสื่อมเสียของความประพฤตินี้ ได้แก่ (๑) “**ปาณาติบาต**” การทำชีวิตให้ตกลง คือฆ่าฟันสังหารกัน (๒) “**อทินนาทาน**” ถือเอาของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ คือ ลักขโมย (๓) “**กามสมุจฉาจาร**” ประพฤติผิดในกาม และ (๔) “**มุสาวาท**” พูดเท็จ ในอีกมุมหนึ่ง สำหรับคำว่า “**อุปาทาน**” นั้น แสดงนัยถึง “**อุปาทาน ๔**” หมายถึง ความถือมั่น ความยึดติดถือค้ำถือคาไว้ [ปัจจุบันมักแปลกันว่า “**ความยึดมั่น**”] ไม่ปล่อยไม่วางตามควรแก่เหตุผล เนื่องจากคิดใคร่ชอบใจหรือใฝ่ปรารถนาอย่างแรง ความถือมั่นด้วยอำนาจ

กิเลส ได้แก่ (๑) “**กามุปาทาน**” ความถึม่นในกาม (๒) “**ทิฏฐุปาทาน**” ความถึม่นในทิฏฐิหรือความเห็นผิด (๓) “**สีลพทูปาทาน**” ความถึม่นในศีลและพรตว่าทำให้ตนบริสุทธิ์จากกิเลสราคะ และ (๔) “**อัตตวาทูปาทาน**” ความถึม่นว่าทะว่าตน

นอกจากนี้ ยังกล่าวได้ว่า “**ความยึดมั่นโดยมิถาคทิฏฐิ**” เกิดจาก “**อกุศลมูล ๓**” [โลภะ-โทสะ-โมหะ] ที่เป็นเหตุแห่งความไม่รู้จริงในธรรม ๓ ประการ ดังนี้

(๑) ไม่รู้ “**อริยสัจ ๔**” หมายถึง ความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะ กำหนดรู้ในความจริง ๔ ประการ ได้แก่ (๑) “**ทุกข์-ทุกข์สัจจะ-ทุกข์อริยสัจ**” คือ ความทุกข์ สภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง ได้แก่ ชาติ-ชรา-มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งทีรัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า “**อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์**” (๒) “**สมุทัย-สมุทัยสัจจะ-ทุกข์สมุทัยอริยสัจ**” คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ สาเหตุให้ทุกข์เกิด นั่นคือ “**ตัณหา ๓**” ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และ วิภวตัณหา (๓) “**นิโรธ-นิโรธสัจจะ-ทุกข์นิโรธอริยสัจ**” คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัดขาดดับสิ้นไป ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัด “**อวิชชา**” สำรอก “**ตัณหา**” สิ้นแล้ว ไม่ถูกข้อม ไม่ติดข้อง หลุดพ้น สงบ ปลอดภัย เป็นอิสระ คือ “**นิพพาน**” และ (๔) “**มรรค-มกคสัจจะ-ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ**” คือ ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ “**อริยอัฏฐังคิกมรรค**” หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “**มัชฌิมาปฏิปทา**” แปลว่า “**ทางสายกลาง**” มรรคมืองค์ ๘ นี้ สรุปลงใน “**ไตรสิกขา**” คือ “**ศีล-สมาธิ-ปัญญา**”

(๒) ไม่รู้ความเกิดดับระหว่างเหตุและผลในกาลทั้ง ๓ (๑) **ไม่รู้ในส่วนอดีต** (๒) **ไม่รู้ในส่วนอนาคต** (๓) **ไม่รู้ทั้งอดีตกับอนาคต** อันทำให้เห็นเหตุผลในปัจจุบัน นั่นคือ “**ญาณ ๓**” [Insights] คือ **ความหยั่งรู้ ปริชาหยั่งรู้** ได้แก่ (๑) “**อดีตังสญาณ**” ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต รู้อดีตและสาวหาเหตุปัจจัยอันต่อเนื่องมาได้ (๒) “**อนาคตังสญาณ**” ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต รู้อนาคต หยั่งผลที่จะเกิดสืบต่อไปได้ และ (๓) “**ปัจจุปปันนังสญาณ**” ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน รู้ปัจจุบัน กำหนดได้ถึงองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของเรื่องที่เป็นไปอยู่

(๓) ไม่รู้ในธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันจึงเกิดมีขึ้นตามหลักอิทัปปัจจยตา “**ปฏิจจนสมุปบาท ๑๒**” หมายถึง การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน ๑ ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม ๑ การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมีขึ้น ๑ โดยแยกออกเป็น ๒ แนวทาง ได้แก่ (๑) “**อนุโลมปฏิจจนสมุปบาท**” คือ กระบวนการคิดวิเคราะห์แยกแยะสาวออกไปตามลำดับจากเหตุไปหาผลข้างหน้า เช่น “**อวิชชา**” เป็นปัจจัย “**สังขาร**” จึงมี “**สังขาร**” เป็นปัจจัย “**วิญญาน**” จึงมี เป็นต้น จนได้ข้อสรุปว่า “**โสภะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โถมันัส-อุปายาส**” มีเหตุมาจาก “**อวิชชา**” ซึ่ง

เป็นการกำหนดรู้ในอริยสมุทฺยสังข์ (๒) “**ปฏิโลมปฏิจจนูปบาท**” คือ กระบวนการคิด
สังเคราะห์สาวเรื่องทวนจากผลเข้าไปหาเหตุ เช่น “**วิญญาน**” มี เพราะ “**สังขาร**” เป็นปัจจัย
“**สังขาร**” มี เพราะ “**อวิชชา**” เป็นปัจจัย เป็นต้น จนได้ข้อสรุปว่า “**โลกะ-ปริเทวะ-ทุกซ์-
โทมนัส-อุปายาส**” ไม่เป็นผลเกิดขึ้นด้วยดับเหตุแห่ง “**อวิชชา**” ซึ่งเป็นการกำหนดรู้ในอริย
ทุกขนิโรธสังข์

ความรู้ความเข้าใจที่ลึกซึ้งคมชัดในเรื่อง “**อกุศลธรรม**” นั้น เป็นองค์ความรู้สำคัญที่สามารถขยายพรหมแดน
องค์ความรู้ได้อย่างกว้างขวางในการศึกษาพระธรรม อันทำให้เห็น “**ทฤษฎี**” คือ ความเห็นผิด ที่ทำให้เกิด
“**อวิชชา-ตัณหา-อุปาทาน**” และ ย่อมมีอกุศลผลวิบากตามมา คือ “**โลกะ-ปริเทวะ-ทุกซ์-โทมนัส-อุปายาส**”
ดังนั้น ความรู้ความเข้าใจในภาวะจิตที่เป็น “**อกุศลจิต**” [โลกะ-โทสะ-โมหะ] จึงมีความสำคัญที่จะเป็นองค์
ความรู้พื้นฐานในการปฏิบัติธรรมที่สูงขึ้น ดังนี้

“**โลกะ**” หมายถึง ภาวะจิตที่ประกอบด้วยอาการลักษณะ “**โลภมูลจิต**” ต่อไปนี้

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัด
ด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ความอยาก ความสขย ความหมกมุ่น ความ
ใคร่ ความรักใคร่ ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติผู้คร่ำไป ธรรมชาติผู้หลงกลวง ธรรมชาติผู้ยัง
สัตว์ให้เกิด ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติอันร้อยรัดธรรมชาติอันมีข้าย ธรรมชาติอัน
กำซาบใจ ธรรมชาติอันชานไป ธรรมชาติ เหมือนเส้นด้าย ธรรมชาติอันแผ่ไป ธรรมชาติผู้ประมวล
มา ธรรมชาติเป็นเพื่อนสอง ปณิธิ [การตั้งความปรารถนา] ธรรมชาตินำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า
ตัณหาเหมือนดง ความเกี่ยวข้อง ความเชื่อใจ ความหวังใย ความผูกพัน การหวังกิริยาที่หวัง สภาพที่
หวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความหวังรส ความหวัง โภกฐัพพะ ความหวังลาก
ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร ความหวังชีวิต ธรรมชาติผู้กระชิบ ธรรมชาติผู้กระชิบทั่ว ธรรมชาติ
ผู้กระชิบยิ่ง การกระชิบ กิริยาที่กระชิบ สภาพที่กระชิบ การละโมภ กิริยาที่ละโมภ สภาพที่ละโมภ
ธรรมชาติที่เป็นเหตุชมชานไป ความใคร่ในอารมณ์ดี ๆ ความกำหนัดในฐานะอันไม่ควร ความโลภ
เกินขนาด ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ ความปรารถนา ความกระหึ่มใจ ความปรารถนานัก กามตัณหา
ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปภพ ตัณหาในนิโรธ [คือ รากะ ที่สทรคคด้วย
อจฺเจทททฤษฎี] รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โภกฐัพพตัณหา ชัมมตัณหา โอฆะ โยคะ
คันถะ อุปาทาน อวารณํ นีวรณํ เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฐาน ตัณหาเหมือน
เถาว์วัลย์ ความปรารถนาวัตถุมีอย่างต่างๆ รากเหง้าแห่งทุกซ์ เหตุแห่งทุกซ์ แคนเกิดแห่งทุกซ์ บ่วง
แห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แคนแห่งมาร ตัณหาเหมือนแม่น้ำ ตัณหาเหมือนข้าย ตัณหาเหมือนเชือกผูก
ตัณหาเหมือนสมุทร อภิขณา อกุศลมูลคือ โลกะ อันใด นี้เรียกว่า “**โลกะ**”

“โทสะ” หมายถึง ภาวะจิตที่ประกอบด้วยอาการลักษณะ “โทสมูลจิต” ต่อไปนี้

ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เราแล้ว ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเราแล้ว ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเราแล้ว ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรือความอาฆาตข่มเกิดขึ้นในฐานะอันมิใช่เหตุ ความอาฆาตแห่งจิต การกระทบกระทั่ง ความกระทบกระทั่งความยินร้าย ความขุ่นเคือง การขุ่นเคือง ความขุ่นเคืองอย่างแรง ความคิดประทุษร้าย การมุ่งคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความพยาบาทแห่งจิต ความคิดประทุษร้ายทางใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ สภาพที่โกรธความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย สภาพที่คิดประทุษร้าย ประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย สภาพที่คิดปองร้าย การยินร้าย ความยินร้าย ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิตอันใด มีลักษณะเช่นว่า นี้เรียกว่า “โทสะ”

“โมหะ” หมายถึง ภาวะจิตที่ประกอบด้วยอาการลักษณะ “โมหมูลจิต” ต่อไปนี้

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิบัติ ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในธรรมอันเป็นปัจจัยของกันและกันและอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมานปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชชา โอฆะคืออวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา ปริยภูฐานคืออวิชชา ลิมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า “โมหะ”

ฉะนั้น วิธีแก้ไขยกระดับจิตให้สูงขึ้นจาก “อกุศลมูล ๓” ดังกล่าว ข้างต้นนี้ ซึ่งเกี่ยวข้องกับ “อกุศลวิตก ๓” หมายถึง ความตริกที่เป็นอกุศล ความนึกคิดที่ไม่ดี ได้แก่ (๑) “กามวิตก” คือ ความตริกในทางกาม ความนึกคิดในทางแสหาหรือพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยาก (๒) “พยาบาทวิตก” คือ ความตริกในทางพยาบาท ความนึกคิดที่ประกอบด้วยความขัดเคืองเพ่งมองในแง่ร้าย และ (๓) “วิหิงสาวิตก” คือ ความตริกในทางเบียดเบียน ความนึกคิดในทางทำลาย ทำร้ายหรือก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ด้วยเหตุนี้ ให้ผู้ปฏิบัติธรรมเจริญจุดสติปัฏฐานธรรม [สติปัฏฐาน ๔] หมายถึง ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน

การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง การมีสติกำกับคู่สิ่งต่างๆ และความ เป็นไปทั้งหลาย โดยรู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกรอบงำด้วยความยินดียินร้าย ที่ทำให้มองเห็นเพี้ยน ไปตามอำนาจกิเลส เมื่อมี “สติคมชัด” ที่ประกอบด้วย “สัมปชัญญะ” ที่แก่กล้าเป็นกำลังแห่งปัญญาดีแล้ว ย่อมทำให้จิตเป็นกุศล ต้องการทำความดีให้สูงขึ้นด้วยความเพียรที่ถูกต้องให้เกิดผลประโยชน์ความสำเร็จ แห่งการปฏิบัติธรรม นั่นคือ “สัมมัปปธาน ๔” หรือ “ปธาน ๔” คือ ความเพียรใหญ่ ความเพียรชอบ ดังนี้

“สัมมัปปธาน ๔” หมายถึง ความเพียรชอบ ความเพียรใหญ่ ที่เป็น “สัมมาวายามะ” [ปธาน ๔] ได้แก่ “สังวร ปธาน-ปหานปธาน-ภาวนापธาน-อนุรักษนาปธาน” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(๑) “สังวรปธาน” หมายถึง ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ เพียรระวังป้องกัน บำปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น โดยมีนัยสำคัญ ดังนี้

(๑) “บำปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น” หมายถึง “อกุศลมูล ๓” คือ “โลภะ-โทสะ-โมหะ” และ กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตตูปบาทเดียวกันกับ “โลภะ-โทสะ-โมหะ” นั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วย โลภะ โทสะ โมหะนั้น กายกรรม วชิกรรม มโนกรรม ที่มีโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐานแห่งสภาวะธรรมเหล่านี้

(๒) “ทำฉันทะให้เกิด” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “ฉันทะ” หมายถึง ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม (๒) “ทำฉันทะนี้ให้เกิด” หมายถึง ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง

(๓) “พยายาม” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “ความพยายาม” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ

(๒) “พยายาม” หมายถึง เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความพยายามนี้

(๔) “ปรารภความเพียร” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “ความเพียร” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ (๒) “ปรารภความเพียร” หมายถึง ย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งความเพียร

- (๕) “**ประคองจิตไว้**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**จิต**” หมายถึง จิต มโน มานัส หทัย ปัณฺฑระ มโน มนายคฺนะ มนินทริยฺ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน (๒) “**ประคองจิตไว้**” หมายถึง ประคองไว้ด้วยดี อุปลัมภํ คำชู ซึ่งจิตนี้
- (๖) “**ทำความเพียร**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ความเพียร**” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยินทริยฺ วิริยผละ สัมมาวายามะ (๒) “**ทำความเพียร**” หมายถึง เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความเพียรนี้

(๒) “**ปหานปธาน**” หมายถึง ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียรระละเบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว โดยมีนัยสำคัญ ดังนี้

- (๑) “**บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว**” หมายถึง “**อกุศลมูล ๓**” คือ “**โลภะ-โทสะ-โมหะ**” และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตตูปบาทเดียวกันกับ “**โลภะ-โทสะ-โมหะ**” นั้น เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ที่สัมปยุตต์ด้วยโลภะ โทสะ โมหะนั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐานแห่งสภาวะธรรมเหล่านี้
- (๒) “**ทำฉันทะให้เกิด**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ฉันทะ**” หมายถึง ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม (๒) “**ทำฉันทะนี้ให้เกิด**” หมายถึง ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง
- (๓) “**พยายาม**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ความพยายาม**” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยินทริยฺ วิริยผละ สัมมาวายามะ (๒) “**พยายาม**” หมายถึง เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความพยายามนี้
- (๔) “**ปรารภความเพียร**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ความเพียร**” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยินทริยฺ วิริยผละ สัมมาวายามะ (๒) “**ปรารภความเพียร**” หมายถึง ย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งความเพียร

- (๕) “**ประคองจิตไว้**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**จิต**” หมายถึง จิต มโน มานัส หทัย ปัณฺฑระ มโน มนายคฺนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน (๒) “**ประคองจิตไว้**” หมายถึง ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ ค้ำชู ซึ่งจิตนี้
- (๖) “**ทำความเพียร**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ความเพียร**” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยินทริย วิริยผละ สัมมาวายามะ (๒) “**ทำความเพียร**” หมายถึง เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความเพียรนี้

(๓) “**ภาวนาปธาน**” หมายถึง ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียรเจริญ ทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น โดยมีนัยสำคัญ ดังนี้

- (๑) “**กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น**” หมายถึง “**กุศลมูล ๓**” คือ “**อโลภะ-อโทสะ-อโมหะ**” และกุศลธรรมที่ตั้งอยู่ในจิตอุปบาทเดียวกันกับ “**อโลภะ-อโทสะ-อโมหะ**” นั้น นั่นคือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วย “**อโลภะ-อโทสะ-อโมหะ**” นั้น กายกรรม วจิกกรรม มโนกรรม ที่มี “**อโลภะ-อโทสะ-อโมหะ**” นั้นเป็นสมุฏฐานแห่งสภาวะธรรมเหล่านี้
- (๒) “**ทำฉันทะให้เกิด**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ฉันทะ**” หมายถึง ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม (๒) “**ทำฉันทะนี้ให้เกิด**” หมายถึง ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง
- (๓) “**พยายาม**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ความพยายาม**” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยินทริย วิริยผละ สัมมาวายามะ (๒) “**พยายาม**” หมายถึง เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความพยายามนี้
- (๔) “**ปรารภความเพียร**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ความเพียร**” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยินทริย วิริยผละ สัมมาวายามะ (๒) “**ปรารภความเพียร**” หมายถึง ย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งความเพียร

(๕) “**ประคองจิตไว้**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**จิต**” หมายถึง จิต มโน มานัส หทัย ปันชระ มโน มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน (๒) “**ประคองจิตไว้**” หมายถึง ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ ค้ำชู ซึ่งจิตนี้

(๖) “**ทำความเพียร**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ความเพียร**” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยินทริย์ วิริยผละ สัมมาวายามะ (๒) “**ทำความเพียร**” หมายถึง เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความเพียรนี้

(๔) “**อนุรักษนาปธาน**” หมายถึง ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร รักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ให้เสื่อมไปและให้เพิ่มไพบูลย์ หรือเพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบูลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว โดยมีนัยสำคัญ ดังนี้

(๑) “**กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว**” หมายถึง “**กุศลมูล ๑**” คือ “**อโลกะ-อโทสะ-อโมหะ**” และกุศลธรรมที่ตั้งอยู่ในจิตอุปบาทเดียวกันกับ “**อโลกะ-อโทสะ-อโมหะ**” นั้น นั่นคือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ที่สัมปยุตด้วย “**อโลกะ-อโทสะ-อโมหะ**” นั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มี “**อโลกะ-อโทสะ-อโมหะ**” นั้นเป็นสมุฏฐานแห่งสภาวะธรรมเหล่านี้

(๒) “**ทำฉันทะให้เกิด**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ฉันทะ**” หมายถึง ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม (๒) “**ทำฉันทะนี้ให้เกิด**” หมายถึง ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง

(๓) “**พยายาม**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “**ความพยายาม**” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยินทริย์ วิริยผละ สัมมาวายามะ (๒) “**พยายาม**” หมายถึง เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความพยายามนี้

- (๔) “ปรารภความเพียร” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “ความเพียร” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ (๒) “ปรารภความเพียร” หมายถึง ย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งความเพียร
- (๕) “ประคองจิตไว้” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “จิต” หมายถึง จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาน วิญญานจันท์ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน (๒) “ประคองจิตไว้” หมายถึง ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ ค้ำชู ซึ่งจิตนี้
- (๖) “ทำความเพียร” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “ความเพียร” หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ (๒) “ทำความเพียร” หมายถึง เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความเพียรนี้

ข้อพึงสังเกต:- ในการบรรยายธรรมตามหลักพระไตรปิฎกนั้น มักขยายความอย่างละเอียดในคำนิยามอย่างชัดเจน จึงมักกล่าวถึงซ้ำๆ เพื่อให้เกิดความจดจำในคำนิยามเหล่านั้น เพราะในสมัยก่อนไม่มีหนังสือหรือเอกสารสิ่งตีพิมพ์ อาศัยการจดจำคำพูดปากต่อปาก ให้พิจารณานิยามต่อไปนี้

- คำว่า “โย ฉนฺโท” ได้แก่ ฉันทะ ด้วยความสามารถแห่งการตั้งไว้ ซึ่งความพอใจ อันใด
- คำว่า “ฉนฺทิกตา” ได้แก่ ความเป็นผู้ประกอบด้วยฉันทะ หรืออาการ แห่งการกระทำ ฉันทะ
- คำว่า “กตตุกมฺมยตา” ได้แก่ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อทำ
- คำว่า “กุสโล” ได้แก่ ผู้ฉลาด
- คำว่า “สมฺมปฺปรานา” ได้แก่ ความเพียรที่เป็นเหตุ ความเพียรที่เป็นอุบายความเพียรโดยแยบคาย
- คำว่า “อิธ ภิกฺขุ” ได้แก่ ภิกษุผู้ปฏิบัติในพระศาสนา
- คำว่า “อนุปฺปนฺนา” ได้แก่ ที่ยังไม่เกิดขึ้น
- คำว่า “ปาปกาณฺโถ” ได้แก่ อันลามก
- คำว่า “อกุสลาณํ ฐมฺมานํ” ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลในอรรถว่าไม่ฉลาด
- คำว่า “อนุปฺปาทาย” ได้แก่ เพื่อต้องการไม่ให้เกิดขึ้น
- คำว่า “ฉนฺทํ ฆนฺตติ” ได้แก่ ย่อมยังฉันทะในกุศลความเป็นผู้ใคร่เพื่อกระทำให้บังเกิดขึ้น
- คำว่า “วายมตี” ได้แก่ ย่อมทำความบากบั่นประกอบความเพียร
- คำว่า “วิริยํ อารภตี” ได้แก่ ทำความเพียรอันเป็นไปทางกายและทางจิต

คำว่า “จิตต์ ปุคฺคณฺหาติ” ได้แก่ ย่อมยกจิตขึ้นด้วยความเพียรอันเป็นสหชาตินั้น
 คำว่า “ปทฺหติ” ได้แก่ ย่อมทำความเพียรอันเป็นประธาน
 คำว่า “อุปฺปนฺนํ ปาปกาณฺ” ได้แก่ บาปกรรมอันถึงซึ่งคำอันบุคคลไม่ควรกล่าวว่ายังไม่เกิดขึ้น
 คำว่า “ปหานาย” ได้แก่ เพื่อต้องการแก่การละ
 คำว่า “อนุปฺปนฺนํ กุสฺลํ ฐมฺมานํ” ได้แก่ กุศลธรรมทั้งหลายอันยังไม่เกิดขึ้น
 คำว่า “อุปฺปาทย” ได้แก่ เพื่อต้องการให้เกิดขึ้น
 คำว่า “อุปฺปนฺนํ” ได้แก่ บังเกิดขึ้นแล้ว
 คำว่า “ฐิตฺติยา” ได้แก่ เพื่อความดำรงอยู่
 คำว่า “อสมฺ โมสย” ได้แก่ เพื่อความไม่เสื่อมไป
 คำว่า “ภฺยฺโยภาวาย” ได้แก่ เพื่อความเจริญบ่อยๆ
 คำว่า “เวปฺลฺลย” ได้แก่ เพื่อความไพบูลย์
 คำว่า “ภาวนาย” ได้แก่ เพื่อความเจริญ
 คำว่า “ปริปริยา” ได้แก่ เพื่อความบริบูรณ์

เพราะฉะนั้น ให้พิจารณามูลเหตุของ “ความยึดมั่น” [อุปาทาน = กามอุปาทาน-ทิฏฐุปาทาน-สีลัพพตูปาทาน-อัตตวาตูปาทาน] กับ “ความเห็นถือผิด” [ทิฏฐิ] ซึ่งมีรากเหง้ามาจาก “อกุศลมูล ๓” [โลภะ-โทสะ-โมหะ] กับ “อกุศลวิทก ๓” ที่ได้ชื่อว่า “มิจฉาทิฏฐิ” ความเห็นผิด เมื่อพิจารณาตามหลักปฏิจจสมุปปาท จะเห็นว่า “อวิชา” คือ มูลเหตุประการแรกของอกุศลธรรม ที่ส่งผลวิบาก ได้แก่ “โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส” [กำหนดรู้โดย “ปัจฉยปริคคหฺญาณ” ข้อ ๒ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖] ดังนี้

อนุโลมปฏิจจสมุปปาท

- ๑) อดีต = (๑) อวิชา-สังขาร
 - ๒) ปัจจุบัน = วิญญาณ-นามรูป-สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา- (๒) ตัณหา- (๓) อุปาทาน-ภพ
 - ๓) อนาคต = ชาติ-ชรา-มรณะ [โสกะ-ปริเทวะ-(๔) ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส]
- โดยสรุป = “อวิชา-ตัณหา-อุปาทาน-ทุกข์” คือ วงจรแห่งสังสารทุกข์

ฉะนั้น เมื่อลำดับเหตุแห่งทุกข์ จะปรากฏว่า “อวิชา” [ความไม่รู้จริง] เป็นมูลเหตุในอดีต “ตัณหา” [ความทะยานอยาก] เป็นผลในปัจจุบัน และเป็นเหตุในปัจจุบันที่ให้เกิด “อุปาทาน” [ความยึดมั่น] และในขณะเดียวกัน “อุปาทาน” [ความยึดมั่น] ก็เป็นเหตุในปัจจุบัน ทำให้เกิดผลในอนาคต คือ “ทุกข์” [สภาพแห่งทุกข์] ซึ่งหมุนเวียนกววนอย่างนี้ไม่สิ้นสุด คำว่า “อวิชา” [ความไม่รู้จริง] มาจากรากเหง้าของอกุศลธรรม คือ “โมหะ” [ความหลงไหล] อันเป็นมูลเหตุแห่งความทุกข์ส่วนหนึ่ง กระบวนการคิดในลักษณะเช่นนี้ คน

ส่วนใหญ่มองข้ามความสำคัญไป จึงประสบกับปัญหาชีวิตที่ประกอบด้วย “ทุกข์” นั่นคือ ความทุกข์ สภาพที่ทนได้ยาก สภาวะที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริงได้แก่ ชาติ-ชรา-มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” [กำหนดครูโดย “นามรูปปริจเฉทญาณ” ข้อ ๑ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖] ความรู้ความเข้าใจในประเด็นนี้ ทำให้เห็น “ทุกข์อริยสังข์” ได้ ซึ่งเกิดจากอกุศลจิตที่ประกอบด้วยความยึดมั่นใน “อินทริย์ ๖” กับสัมผัสฐานในการเสวย “อารมณ์ ๖” ได้แก่ “ตาเห็นรูป-หูฟังเสียง-จมูกดมกลิ่น-ลิ้นรับรส-กายสัมผัสโผฏฐัพพะ-ใจรู้แจ้งในธรรมารมณ์” ใน “ความยึดมั่น” [อุปาทาน] ด้วย “เวทนา ๖” ในอารมณ์ทั้ง ๖ นี้ ประกอบด้วย “สัญญา ๖” [สัญญาเจตนา] ทำให้เกิด “สังขาร ๓-อภิสังขาร ๓” [กายสังขาร-วีสังขาร-มโนสังขาร หรือ บุญ-บาป-ฉาน] ซึ่งหมายถึง “เจตสิก ๕๒-กองเจตสิก” [เวทนา-สัญญา-สังขาร] ที่แสดงเป็นระดับจิตหรือคุณภาพชีวิต ที่เรียกว่า “วิญญูญาณ ๖” [จิต ๘๘-มโนวิญญูญาณ] แต่ในกรณีนี้ ทั้ง “จิต” กับ “เจตสิก” ถูกครอบงำด้วย “อกุศลจิต-กิเลสตัณหา” [นิรวณูปกิเลส] ที่มีรากเหง้ามาจาก “อกุศลมูล ๓-อกุศลวิตก ๓” จึงเป็นการแสดงออกความคิดเห็น ความเชื่อ ทศนคติ ที่เรียกว่า “ทิฏฐิ” คือ ความเห็นผิด อันเป็น “มิจฉาทิฏฐิ” ที่ทำให้เกิดกระบวนการคิดที่ถ้อยผิด ไม่เป็นไปตามความจริงแห่งธรรมชาติ มีกิเลสธรรมเครื่องเศร้าหมองกลุ่มมรัมจิตใ้รับบุญกุศลหรือความดีได้ยาก เป็นอุปสรรคที่ขัดขวางปิดกั้นปัญญาให้ไปในทางที่หลงทิศ ฉะนั้น การถ้อยมั่นในศีลธรรม กุศลธรรม และสมถธรรม ที่เรียกว่า “จิตตภาวนา-สมถภาวนา” [ฉาน ๔ = สัมมาสมาธิ] ย่อมทำให้จิตใจปราศจากนิรวณ และจิตเป็นสมาธิ “กุศลจตุตถฉานจิต-จิตประภัสสร” [อุเบกขาจิต-เอกัคคตาแห่งสมาธิ] ซึ่งในขั้นนี้ให้ถือปฏิบัติพร้อมด้วยการเจริญจตุตตปิฎฐาน [สติปิฎฐาน ๔ = สัมมาสติ] และ “สัมมัปปธาน ๔” [สัมมาวายามะ] ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ต่อจากนั้น ค่อยพัฒนาจิตใจให้ก้าวสู่ “สัมมสนญาณ” (ข้อ ๓ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) หมายถึง ญาณกำหนดครูด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์ คือ ยกรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นพิจารณาโดยเห็นตามลักษณะที่ (๑) “เป็นของไม่เที่ยง” [อนิจจตา] คือ อาศัย “อนิจจานุปัสสนา” ถอน “วิปลาสนิมิต” ความยึดมั่นในอุปาทานขันธ (๒) “เป็นทุกข์” [ทุกขตา] คือ อาศัย “ทุกขานุปัสสนา” ถอน “ตัณหาปณิธิ” ความตั้งใจมั่นในความทะยานอยาก (๓) “มิใช่ตัวตน” [อนัตตตา] คือ อาศัย “อนัตตานุปัสสนา” ถอน “อัตตานิเวส” ความยึดมั่นในตัวตน ลักษณะทั้ง ๓ ประการ ของ “นามรูป” [สังขตธรรม] ทั้งหลายนี้ เรียกว่า “สามัญญลักษณะ” ต่อจากนั้นจึงฝึกฝนการเจริญ “วิปัสสนาญาณ ๘” (ข้อ ๔-๑๒ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) เพื่อทำลาย “สังขารธรรม-สังขตธรรม” ทั้งหลาย คือ “ขันธ ๕” โดยมุ่งมั่นไปสู่ “โลกุตตรธรรม ๘” [คั่นด้วย “โคตรกญาณ” ข้อ ๑๓ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖] ได้แก่ (๑) “มรรค ๔-มัคคญาณ” (ข้อ ๑๔ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) (๒) “ผล ๔-ผลญาณ” (ข้อ ๑๕ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) และ (๓) “นิพพาน ๑-อาสาวิขยญาณ” (“ปัจจบเวกขณญาณ” ข้อ ๑๖ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖ ซึ่งเรียกอย่างหนึ่งว่า “ญาณทัสสนะอันมีปริวิภูฏ ๓”) ตามลำดับ.